

ABDULLAH CEVDET’TE BATILILAŞMANIN KAPSAMI VE YÖNTEMİ SORUNU

Saniye VATANDAŞ*
Celalettin VATANDAŞ**

Öz: Batılılaşma, Türkiye’nin 18. yüzyıldan bu yana en önemli konu başlıklarında birini oluşturmaktadır. Sürecin seyri ve niteliği, özellikle ilk zamanlar, devleti yöneten sivil ve asker bürokratların hatta daha çok da Saray’ın irade ve tercihlerine göre şekillenmiştir. Süreçte Tanzimat önemli bir aşamadır. Tanzimat, batılılaşmanın bir devlet politikasına dönüşmesinin, geleneksel olan açıkça reddedilmeden batılı olanların hayata aktarılmaya başlanmasının önemli bir aşamasını temsil etmektedir. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında, batılılaşma adına gerçekleştirilen bazı uygulamaların yol açtığı sıkıntılardan hareketle batılılaşmanın kapsamı sorununun özellikle aydınların gündeminde yer almaya başladığı görülür. Batılılaşma bağlamında “kısmî” ve “topyekûn” değişimi hedefleyen iki farklı eğilim oluşur. Taraflar, mensubu oldukları eğilimin düşünsel temellerini ve gerekçelerini oluşturma çabası içerisine girerler. Abdullah Cevdet bunlardan birisidir. O, topyekûn batılılaşma anlayışına sahip bir aydın olarak gerek kitaplarıyla ve gerekse makaleleriyle bir yandan her kesime Batı düşünce ve hayat tarzını tanıtmaya çabalarırken, diğer yandan da değişim sürecine ilişkin görüşlerini ifade eder. Batılılaşmanın niteliği ve kapsamı konusu yazılarının neredeyse tamamına yakınının eksenini teşkil eder. Topyekûn batılılaşma ve devrimsel nitelikte bir değişme, sürece ilişkin tercihlerini ifade eder. Bu araştırma Abdullah Cevdet’in, Türkiye’nin batılılaşmasının kapsamına ve yöntemine ilişkin düşüncelerini, doğrudan kendi yazılarına atıfla ortaya koyma çabasının ürünüdür.

Anahtar Kelimeler: Abdullah Cevdet, Batılılaşma, Batılılaşmanın kapsamı, Batılılaşmanın yöntemi.

* Doç. Dr., Tekirdađ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat fakültesi, Sosyoloji Bölümü, email: svatandas@nku.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9075-0152.

** Prof. Dr., Tekirdađ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat fakültesi, Sosyoloji Bölümü, email: cvatandas@nku.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1431-3553.

THE SCOPE AND METHOD OF WESTERNIZATION IN ABDULLAH CEVDET

Abstract: The westernization process has always been one of the most important topics of concern in Turkey since the eighteenth century. The course and nature of this process, especially in its early days, was shaped by the will and preferences of the civil and military bureaucrats who ruled the state and even more so by the Palace. Tanzimat is an important aspect of the process representing also a crucial stage in granting westernization the standing of a state policy, the beginnings of the transfer of westerner values to life realities without the overt rejection of the traditional. However, in the second half of the nineteenth century it can be seen that the issue of the scope of westernization started to take place on the agenda of the intellectuals based on the problems caused by some practices carried out in the name of westernization. In the context of westernization, there are two different tendencies aiming at either “partial” or “total” change. The parties try to establish the intellectual foundations and justifications for the tendency to which they belong. Abdullah Cevdet is one of them. As an intellectual with an understanding of total westernization, he tries to introduce the western thought and lifestyle to every segment of society with his books and articles, by which expressing his views on the process of change. The nature and scope of westernization constitute the axis of almost all of his writings. Total westernization and a revolutionary change express their preferences for the process. The present study emerges from within Abdullah Cevdet's effort to reveal his thoughts on the scope and method of Turkey's westernization by directly referring to his own writings.

Key Words: Abdullah Cevdet, Westernization, Scope of Westernization, Method of Westernization

Giriş

Genel hatlarıyla sosyal, siyasal ve kültürel değişimi ifade eden “batılılaşma”, Türk düşünce tarihinin son iki asrı aşan süresinde en önemli konu başlıklarından biri olmuştur. Sürecin başları sayılabilecek zamanlarda “Nizam-ı Cedid” adı altında batılılaşmaya karar verilmiş, Tanzimat'la da batılılaşma devlet politikası haline getirilmiştir. Sürecin bu aşamalarında kararı veren neredeyse tamamıyla Saray/Devlet'tir. Batı modeline göre değişim talebi, hiçbir zaman tabandan gelmemiş, tavandan tabana yönelen bir değişim talebi şeklinde gelişim göstermiştir. Sürece tabandan katılım sağlayan kişilerin bu katılımları dahi ileri tarihlerde gerçekleşmiştir. Bunların ne oranda tabanı temsil ettikleri ise ciddi anlamda tartışmaya açıktır. Sivil ve asker bürokratların yanı sıra “gazeteci”, “yazar”, “edebiyatçı” kimlikleriyle aydın kesimin var olması ve bunların batılılaşma

tartışmalarına katılışları 19. yüzyılın ortalarından itibaren. Batılılaşmadan yana tüm kesimlerin ortak problemi, öncelikle devletin bekasını sağlamaktır. Daha sonra buna siyaset kurumunu dizayn etme, halkı eğitime gibi konular eklenmiştir.

“Aydın” kesimin ortaya çıkıp sürece ilişkin görüşler bildirmeye başlamalarından önce batılılaşma yolunda önemli bir mesafe kaydedilmiş durumdaydı. Bireysel istisnaları hariç, dönemin neredeyse tüm sivil ve asker bürokratları batılılaşmadan yanaydı. Ancak 19. yüzyılın ortalarına kadarki süreçte batılılaşma hedefinde gerçekleşen değişimin biçim ve miktarı batılılaşma ile ilgili bazı yeni sorunların gündeme gelmesine yol açmıştır. Bu sorunları iki ayrı başlıkta toplamak mümkündür. Bunlar; batılılaşmanın “kapsamı” ve “yöntemi” sorunlarıdır. Çünkü gerçekleşen miktar ve biçimiyle batılılaşma, o günün şartlarında bazı açılardan önemli sorunlara yol açmıştı ve daha büyük sorunlara da yol açacak gibi görünüyordu. Bu durumda, “batılular gibi olunmalı ancak ne kadar” ve “nasıl” soruları gündeme geldi. Böylelikle batılılaşmanın miktarıyla ilgili olarak “kısmi” ve/veya “topyekûn” başlıkları altında ifade edilebilecek görüşler dillendirilmeye başlandı. Bu konudaki tercihler ise dönemin aydınlarının aidiyet sağladıkları fikir akımlarına göre farklılık göstermeye başladı. “Osmanlıcı”, “İslamcı”, “Batıcı”, “Türkçü” gibi fikir akımlarının çatısı altında “ne kadar batılılaşmalıyız” sorusuna farklı cevaplar verildi. Cevapların ortak yönünü batılılaşmanın temel bir ilke olarak kabul edilmesi oluşturmuştur. Cevaplardaki farklılık, batılılaşmanın daha çok alanıyla/miktarıyla ilgilidir. “Batılılaşmanın yöntemi” ise süreç boyunca ve hatta batılılaşma girişimleri gerçekleştirildikçe, tüm kesimlerin zihnini kurcalayan önemli bir soru olarak gündemde yer edinmiştir.

Abdullah Cevdet, genel anlamda batılılaşma konusundaki, özelde ise batılılaşmanın kapsamı ve yöntemi konusundaki tartışmalarda, yorulma bilmez yazı faaliyetleri ve bu yazılarda dile getirdiği fikirleriyle güçlü bir şekilde yer almış, etkileriyle sürecin şekillenmesine önemli katkılarda bulunmuş şahsiyetlerden birisidir. Tercihini topyekûn/her şeyde batılılaşmadan yana yapan ve bunun fikri temelini oluşturmanın çabasını yürüten Abdullah Cevdet, batılılaşmanın yöntemi konusunda ise daha sonraları “halkçılık” olarak isimlendirilecek tarzı benimsemiş ve bunun fikri altyapısını oluşturmuştur. O bu görüşleriyle Osmanlı döneminin son çeyrek yüzyılındaki batılılaşma tartışmalarının istikametini belirlemede önemli etkiye sahip olmanın yanı sıra, Cumhuriyet dönemi batılılaşma politikalarının niteliğinin ve biçiminin şekillenmesine de önemli katkılar sağlamıştır.

Abdullah Cevdet'in Yaşam Hikâyesi ve Fikri Gelişimi

Doktor, şair, yazar, gazeteci, siyasetçi ve ideolog olan Abdullah Cevdet, 16 Eylül 1869 tarihinde Arapkir'de doğdu. Diyarbakır'daki Birinci Tabur kâtiplerinden Ömer Vasfi Efendi'nin oğludur. İlk eğitimini başta babası ve amcası olmak üzere yakın çevresindeki kişilerden aldı. Onun aldığı bu eğitim neredeyse tamamıyla dini nitelikteydi. İlk eğitimini takiben Mamuret-el-Aziz Rüşdiyesi'ne devam etti. Rüşdiyeyi bitirince İstanbul'a gelerek Kuleli Askerî Tıbbiye İdadisi'ne kaydoldu. Lise düzeyindeki bu okul, başta Abdülhamid karşıtlığı olmak üzere, Batı kaynaklı fikirlerin yoğun şekilde öğrenciler arasında kabul bulduğu bir yerdirdi. Ancak Abdullah Cevdet'in söz konusu tutum ve fikirlere ilgi gösterip-göstermediğine dair bir bilgiye sahip değiliz. Muhtemeldir ki ailesinin ve ilk eğitimini aldığı kişilerin etkisiyle dindar bir kişi olarak sohbet ve tartışma ortamlarının dışında kalıp, konuşulanları dinlemekle yetinmiş olmalıdır. Bu dönemde bir naat-ı şerif yazması dindar kişiliğini ve inançlarını hala sürdürdüğünü göstermesi açısından önemlidir. Yakın arkadaşı İbrahim Temo (1865-1945), hatıralarında¹ Abdullah Cevdet'in bu yıllardaki dindar kişiliğine işaret etmiş ve bu özelliğinin İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin kuruluş aşamasında da devam ettiğini ifade etmiştir. Abdullah Cevdet'in fikri hayatında büyük değişim Mekteb-i Tıbbiye zamanına denk gelmektedir. Mekteb-i Tıbbiye, o zamanlar materyalist görüşlerin rahatlıkla dillendirildiği ve öğrenciler arasında yaygın bir şekilde kabul gördüğü bir yerdirdi. Fransa'dan gelen pozitivist görüşlerin yoğun şekilde işlendiği kitaplar ve yine Fransa'dan gelen eğitimcilerin etkisiyle² okulda pozitivist ve materyalist görüşler gündeme hâkim olmuş durumdaydı. Oldukça iyi düzeyde Fransızcanın öğretildiği Mekteb-i Tıbbiye öğrencileri, başta materyalist anlayışlar olmak üzere dönemin Batı kaynaklı ideolojilerini anlatan kitapları aslı dillerinden okuyarak öğrenme imkânına sahiptiler. Bu açıdan Mekteb-i Tıbbiye'de öğrenci olan Baha Tevfik (1884-1914) veya Abdullah Cevdet'in materyalist ve pozitivist fikirlere sahip olmaları bir tesadüf değildir. İfade edilenlere ilaveten okulda ilk Osmanlı materyalisti Beşir Fuad (1852-1887) ile ilk Osmanlı pozitivist Ahmet Rıza (1858-1930)'nın güçlü etkisi vardı. Yine Ahmet Şuayb (1876-1910) ve Rıza Tevfik (1869-1949) Abdullah Cevdet kuşağına göre biraz daha önceye mensup materyalist, pozitivist görüşlere sahip kimselerdi. Geleneksel değerlerin ve dinin, bilimsel, teknolojik, kültürel, felsefi ilerleme yolunda bir araç olarak kullanılıp kullanılmayacağı

¹ İbrahim Temo, İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları, yayına hazırlayan: Hakan Aydoğan, Arba Yayınları, İstanbul 2000, s. 17.

² M. Şükrü Hanioğlu, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981, s. 8.

konusu dönem Mekteb-i Tıbbiye'sinin yoğun gündeminin önemli konu başlıklarından birisiydi. Ağırlıklı görüş, dinin ve geleneksel ahlakın ilerlemeye engel olduğu şeklinde idi. Buna karşılık zayıf bir ses olarak Fazlı Necib (1863-1932) gibi bazı şahsiyetler, asıl amacın Batı'daki form ve niteliğine uygun bir zihniyet ve hayat tarzına sahiplik olduğunu, dinden ve geleneksel ahlaktan bu süreçte yararlanmanın değişimi kolaylaştıracağı görüşünü dile getirmekteydiler. Abdullah Cevdet de bu görüşten etkilenmiş olmalı ki, din karşıtlığına ve dine yönelttiği ağır eleştirilere rağmen, bazı zamanlar bazı konularda Kur'an ayetlerini, Hz. Peygamber'in sözlerini kişisel görüşlerinin doğruluk delili olarak ifade etmekten çekinmemiştir.

Mekteb-i Tıbbiyedeki biyolojik materyalist ve pozitivist fikirlerle dolu akademik ortam, çocukluğunda aldığı dinî eğitimle İstanbul'a gelen Abdullah Cevdet'i radikal eğilimlere sahip materyalist bir düşünce adamına dönüştürmüştür. Felix Isnard (1829-1897)'ın ve Ludwig Büchner (1824-1899)'in eserlerinin etkisi bu değişimde önemli role sahiptir. Arkadaşı İbrahim Temo vesilesiyle haberdar olduğu Felix Isnard'ın "*Spiritualisme et Materialisme*" isimli materyalizmi vülgarize etmiş eserinden çok etkilenmiştir. Kitapta toplumsal ilerleme için ahlakın önemi kabul edilmekle birlikte, ahlak ile din birbirinden kesin hatlarla ayrıştırılarak din tamamıyla olumsuz değerlendirilmekte ve toplumsal ilerleme için dinden değil bilimsel materyalizmden yararlanmak gerektiği görüşü dillendirilmekteydi. Abdullah Cevdet bu fikirlerden çok etkilendi. Büchner'in "*Natur und Geist*" (Madde ve Kuvvet) isimli materyalizmi vülgarize eden ve popülerleşmesini sağlayan kitabını da okuyunca materyalizme ilgisi hayranlık düzeyine erişti; hızla materyalist fikirleri kabullenirken çocukluğundan beri samimiyetle kabul ettiği İslami inanç ve anlayışlardan hızla uzaklaşmaya başladı. Hatta daha da önemlisi, herkesin bu "hakikatlerden" haberdar olması gerektiği inancıyla Büchner'in "*Natur und Geist*" isimli kitabının bir bölümünü tercüme edip "*Fizyolociya-i Tefekkür: Mehazımın Esası*" ismiyle yayınladı. İlginçtir, bu eseri tercüme etme gerekçesini "*Hikmet ve hakikat mü'minin gaib olmuş malıdır, nerede bulursa ahz-ü-tasarruf eder...*"³ hadisine atıfla ifade etti. Bu arada "*Herkes İçin Kimya*"⁴ isimli bir yazı kaleme aldı. Bu yazısında materyalist görüşleri bilimsel hakikatler olarak sundu. Ayrıca Büchner'in "*Natur und Geist*" isimli eserinin tamamını "*Goril*" ismiyle tercüme etti. Abdullah Cevdet söz konusu şahsiyetlerin eserleri üzerinden bilimsel materyalizmle tanışıp bu fikirleri benimserken aynı zamanda Darwinizm ile

³ Ludwig Büchner, Goril, çev. Abdullah Cevdet, Matbaa-i Vilâyet, Ma'muret-el-Azîz, 1311, s. 52.

⁴ Abdullah Cevdet, "Herkes İçin Kimya", Musavver Cihan, No. 15, 27 Teşrin-i sâni 1307-7 Cemaziy'ülevvel 1309.

tanıştı ve Darwinizmin de etkisinde kaldı. Darwin'in "doğal elenme/seçilme" görüşü "elit" fikrinin oluşumuna zemin olmuştur. Zamanla ilgi alanı genişledi ve Gustave Le Bon (1841-1931), Jean-Marie Guyau (1854-1888), Jacob Moleschott (1822-1893), Karl Vogt (1817-1895) gibi filozof, bilim adamı ve aydınların eserlerine yöneldi. Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, esasen başta materyalizm olmak üzere diğer Batılı felsefe ve görüşlere üst düzey ilginin sadece Abdullah Cevdet ile sınırlı olmadığı, Mekteb-i Tıbbiye'deki genel fikri atmosferin etkisiyle öğrencilerin büyük çoğunluğunun benzer durumda olduğu, Abdullah Cevdet ile sınıf veya okul arkadaşı olan İbrahim Temo, Hüseyinzade Ali (1864-1940), Doktor Nazım (1872-1926), Bahaeddin Şakir (1874-1922)'den açıkça anlaşılmaktadır.

Abdullah Cevdet, Mekteb-i Tıbbiye'deki hocalar, elden ele dolaşan kitaplar ve arkadaş çevresi üzerinden fikri çizgisini oluşturup geliştirirken, öte yandan da siyasi çizgisini oluşturdu. Günün modası durumundaki Abdülhamid karşıtlığı ekseninde şekillenen siyasi tutum ve yaklaşımlar, benzer anlayış ve eğilimlere sahip bir grup arkadaşıyla bir araya gelerek gizli bir cemiyet kurmalarına yol açtı. 21 Mayıs 1889 günü İbrahim Temo, Mehmed Reşid (1873-1919), İshak Sükûfî (1868-1902), Hikmet Emin ve Abdullah Cevdet'in katıldığı bir toplantı ile zamanla "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti"ne dönüşecek olan "İttihad-ı Osmanî Cemiyeti"ni kurdular. Cemiyet, Abdülhamid rejimine karşı kurulan bir öğrenci derneğidir. O zamana ve faaliyetlerine ilişkin Mehmed Murad Bey'in "*Cemiyet denen şeyin bütün ma'nası ile çocuk oyuncağından ibaret olduğunu gördüm*"⁵ şeklinde özetlediği tanıklık önemlidir. Ancak "Cemiyet" kısa süre içerisinde askerî ve sivil yükseköğretim öğrencileri arasında taraftar kazandı ve oldukça hızlı şekilde büyüdü. Abdullah Cevdet, Cemiyetin ateşli bir lideri ve taraftarı konumundaydı ve birçok tez tutuklandı. Bir keresinde okuldan uzaklaştırılma cezası aldıysa da affedildi.

Abdullah Cevdet, Temmuz 1894'te Mekteb-i Tıbbiye'den mezun oldu. Bir ay sonra Haydarpaşa Hastanesi'nde Diran Acemyan Efendinin asistanlığında göz doktoru olarak çalışmaya başladı. Birkaç ay sonra, kolera salgını sebebiyle, Diyarbakır'a gönderildi. Diyarbakır'da iki ayı aşkın süre çalıştı. Tıbbiyeden beri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aktif üyesi olan Abdullah Cevdet, Diyarbakır'da Ziya Gökalp ile tanıştı ve onu Cemiyet'e üye yaptı. Ziya Gökalp'in hem arkadaşı hem de doktoru oldu. Ziya Gökalp intihara teşebbüs ettiğinde onu tedavi etti. Diyarbakır'daki görevinin bitiminde Adapazarı'nda askeri doktor olarak çalışmaya başladı. Adapazarı'nda çalışırken, İttihat ve Terakki üyelerinin Sultan Abdülhamid aleyhine

⁵ Mehmed Murad, Mücadele-i Milliye, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1324, s. 153.

faaliyetleri sebebiyle yürütülen soruşturmalar sonunda Abdullah Cevdet'in de dahil olduğu sivil ve asker bürokratlardan oluşan 33 kişi, rejime muhalefetleri sebebiyle 1896'da Trablusgarp'a sürüldüler. Abdullah Cevdet, Trablusgarp'ta sürgünde bulunduğu süre içerisinde İttihad ve Terakki'nin aktif bir üyesi olarak çalışmalarını kesintisiz sürdürdü. Özellikle yazı faaliyetlerini daha da yoğunlaştırdı. Yakın arkadaşlarından Mizancı Murad ve Ahmed Rıza'nın sahibi olduğu Cenevre'de yayınlanan *Meşveret* ve *Mizan* gazetelerine gönderdiği yazılarını "Bir Kürd" ismiyle yayınladı. Abdullah Cevdet'in Trablusgarp'taki faaliyetlerinin ortaya çıkması üzerine Fizan'a sürgün kararı verildi. Fakat o önce Marsilya'ya, oradan da Paris'e geçip Ahmed Rıza ile buluşarak Paris'teki Jön Türk hareketine dahil oldu. Abdullah Cevdet, Avrupa'ya geldiği sırada Jön Türk hareketi tam bir kaos içerisindeydi; gruplara bölünmüş durumdaydı. Bu durum Jön Türkleri Fransa ve diğer ülkelerden çıkartmak ve faaliyetlerine son vermek için fırsat kollayan Osmanlı yönetimi tarafından memnuniyetle karşılandı ve hemen gerekli girişimlerde bulunuldu. Sultan Abdülhamid, Avrupa'daki muhalefeti susturmak için Ahmed Celaleddin Paşa üzerinden, muhalif söylem ve girişimlerde bulunmaya son verenlerin affedileceği ve yönetim ile ilgili bazı alanlarda ıslahatlar yapılacağı yönünde bir teklif gönderdi. Mizancı Murad'ın gelen teklifi kabul edip İstanbul'a dönmesiyle, Cenevre'deki Jön Türk hareketi dağıldı. O sıralar Paris'te yaşamakta olan Abdullah Cevdet 6 Eylül 1897'de Cenevre'ye geçip Jön Türkler'in dağılık haldeki taraftarlarını toplamaya çalıştı. Bu arada yakın arkadaşı İshak Sükuti ile birlikte "Osmanlı" isimli gazetesini çıkarmaya başladı. Böylelikle Jön Türkler, başyazarlığını Abdullah Cevdet'in yaptığı Osmanlı gazetesi sayesinde görüşlerini dile getirebilecekleri bir yayın organına kavuşmuş oldular. Fakat Osmanlı gazetesini çıkaran ekip yaklaşık bir sene sonra ciddi maddi sorunlar yaşamaya başladı. Bu sorun bir türlü çözülemedi. Bunun üzerine muhalif söylemlerine son vermeleri şartıyla Abdullah Cevdet, İshak Sükuti ve gazetenin yazarlarından Tunalı Hilmi ömür boyu on ikişer lira aylık ile Babiali ile uzlaşma yoluna gittiler. Ancak Abdullah Cevdet anlaşmaya bağlı kalmadı ve kısa bir süre sonra Abdülhamid aleyhine tekrar yazmaya başladı. Bu arada Reşad Efendi'nin tahta geçirilmesi amacıyla bir örgüt kurma girişimlerinde bulundu. Bunların tespit edilmesi üzerine Saray da daha önce yapılmış anlaşmayı iptal etti ve maaşı kesti. Saray'dan aldıkları maaşın kesilmesiyle Abdullah Cevdet ve arkadaşları tekrar maddi sorunlar yaşamaya başladılar. Kısa süre sonra tekrar Osmanlı yönetimiyle anlaşma yollarını aradılar. Yönetimle yapılan yeni anlaşma sonucunda Abdullah Cevdet Viyana, İshak Sükuti ise Roma sefaretine doktor olarak atanırken, diğer arkadaşları da çeşitli dış temsilciliklerde görevlendirildiler.

Yönetimle yapılan anlaşma gereği Osmanlı dergisinin kapatılması zimnen kabul edilmiş oluyordu. Fakat dergi bir süre Albert Karlen isimli bir İsviçrelinin yönetiminde yayınlanmaya devam etti. Halbuki dergi perde arkasından da olsa Ethem Ruhi isminde birisi üzerinden Abdullah Cevdet ve İshak Sükûti tarafından yönetiliyordu⁶. Bir süre sonra Cenevre'deki Jön Türklerin Londra'ya geçmeleri üzerine "Osmanlı" önce Londra'da bir süre sonra da Folkestone'da yayınlandı. Abdullah Cevdet, görünüşte Osmanlı yönetimiyle anlaşmasına sadık kaldıysa da gerçekte yazılı ve sözlü muhalefetine devam etti. İnsanlarla anlaşma konusunda oldum olası hep problem yaşayan Abdullah Cevdet, Viyana sefiri Mahmut Nedim Bey'le de sorun yaşamaya başladı. Şiddetli bir tartışma sırasında Sefir Mahmut Nedim Bey'e fiilen saldırması üzerine Avusturya'dan sınır dışı edildi (1903). Abdullah Cevdet, Cenevre'ye döndü. Daha önce Edhem Ruhi'nin bir süre Mısır'a gitmesi üzerine Mısır'da yayınlanan "Osmanlı"yı Edhem Ruhi ile birlikte tekrar Cenevre'de çıkarmaya karar verdiler. Abdullah Cevdet, sorumlu duruma düşmemek için yazılarını genellikle imzasız ya da "Edhem Ruhi" imzasıyla yayınladı. Abdullah Cevdet bu arada Ahmed Celâleddin Paşa'dan sağladığı yardımla İctihad dergisini ve matbaasını kurdu. Fakat o günlerde Abdülhamid'i, Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'yı ve diğer bazı yöneticileri kısmen pornografi yoluyla eleştiren bir risaleyi matbaasında basması üzerine, Osmanlı hükümetinin resmi girişimleri, Ermeni örgütlerinin Abdullah Cevdet'in davranışlarından dolayı kendilerinin zarar gördüklerini belirterek Federal Hükümete kendisinin cezalandırılması yolunda bir dilekçe vermeleri ve İsviçre hükümetini rahatsız eden "anarşist"⁷ fikirleri sebebiyle hükümet tarafından sınır dışı edilmesine karar verilince, İctihad'ın yönetimini Hüseyin Tosun Bey ve Abdurrahman Bedirhan'a bırakarak Mısır'a gitti. Mevcut şartlarda "Osmanlı" gazetesinin yayınına devam ettirmek mümkün olmadığından, gazetenin yayın hayatına son verildi (1904).

Abdullah Cevdet, Mısır'a geçtikten sonra İctihad'ı orada yayınlamaya başladı (1905). O sıralar Mısır'da Arap milliyetçiliğinin savunuculuğunu yapan "*Şuray-ı Ümmet*", Ahmed Muhtar Paşa'nın desteklediği Yusuf Akçura ve Şerafeddin Mağmumi gibi isimlerin kadrosunu oluşturduğu "*Türk*" ve Ahmed Kemal Bey ile Ubeydullah Efendi'nin çıkarttığı "*Söz*" gazetelerinde de yazmaya başladı. Abdullah Cevdet, İctihad'ı, Batılı fikir akımlarını Osmanlı'ya aktarma görevini üstlenmiş bir dergi olarak planlamıştı. İctihad dışında, Mısır'daki arkadaşlarıyla "*Mirat-el Ulûm*" dergisini de çıkarttı. Bu

⁶ Hanioglu, a.g.e., s. 40.

⁷ Hanioglu, a.g.e., s. 49, 51, 52.

dergide Gustave Le Bon başta olmak üzere Avrupalı düşünürlerden yapılan çevirilere bolca yer verildi. Bu yazılar aracılığıyla halkın kültür seviyesini yükseltmek amaçlanıyordu.

Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilan edilmesine rağmen Abdullah Cevdet bir süre daha Mısır'da kalmayı tercih etti. Jön Türklerle ve İttihatçılarla yaşadığı fikir ayrılıkları ve kişisel husumetler, bu kararında etkili olmuştur. Bu arada Reinhart Dozy'nin "*Essai sur l'Histoire de l'Islamisme*" isimli kitabını "*Tarih-i İslamiyyet*" adıyla tercüme edip yayınladı (1908). Hz. Peygamberi ve İslam'ı aşağılayıcı ifadelerle sahip söz konusu kitap büyük bir tepki ile karşılandı ve yasaklandı. Abdullah Cevdet, Dozy'nin kitabındaki fikirler nedeniyle hayatı boyunca İslam karşıtı olmakla suçlandı. Abdullah Cevdet 1911'e kadar Mısır'da kaldı. İstanbul'a dönünce Batıcı fikirlerinde yakın arkadaşları olan Kılıçzade Hakkı (1872-1960) ve Celal Nuri (1877- 1938) ile birlikte *İçtihad*'ı yayınlamaya devam etti. Kendi dergisinin yanı sıra "*Hak*" gazetesinde de "baş yazar" unvanıyla yazdı. Bu yazılarında dinî kurumlara ve kişilere karşı sert eleştiriler yönelmesi, siyasal muhalefetindeki aşırılıklar sebebiyle ağır eleştirilerle karşılaştı. Şikâyetler üzerine *İçtihad* sık sık yasaklandı. Abdullah Cevdet yayını durdurulan *İçtihad*'ı "*İştihâd*", "*İşhâd*", "*Cehd*", "*Alem-i Sanayi*" ve "*Ticaret*" gibi isimler altında çıkarmaya devam etti. Aldığı tepki ve tehditler üzerine 12 Şubat 1915'te *İçtihad*'ın yayınına ara vermek zorunda kaldı. Bu tarihten itibaren siyasal konulardan çok sosyal sorunlar üzerinde yazılar yazmayı tercih etti. Mondros mütarekesinin ilanından sonra başyazarlığını üstlendiği *İkdam* gazetesinde özel teşebbüsün Osmanlı toplumu için gerekliliği, İngiliz ve Alman milletlerinin gelişmişliğinin eğitim sistemleri ile olan bağlantıları gibi sosyal-iktisadi konular çerçevesinde yazılar yazdı. İttihad ve Terakki hükümetinin düşmesi üzerine tekrar siyasal konulara yöneldi. Yazılarında Fransa ve İngiltere yanlısı bir tutumun gerektirdiği görüşler dile getirdi. İngiliz yanlılığının ve İttihad ve Terakki karşıtlığının bir sonucu olarak İngiliz Muhipler Cemiyeti'nin kuruluşunda önemli role sahip oldu. İngiliz mandasının savunuculuğunu yaptı. İttihad ve Terakki'nin devamı olarak gördüğü Millî Mücadeleye muhalif tavırlar sergiledi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile kurduğu iyi ilişkiler sayesinde Mart 1919'da Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiliği'ne atandı. Fakat burada da kalıcı olamadı ve memuriyet görevinin sonlandırılması üzerine *İçtihad*'ı tekrar yayınlamaya başladı. Resmi din olarak kabul edilmesini istediği Bahailik hakkında bilgi vermek için kaleme aldığı bir makalesinde İslam'a ve Hz. Muhammed'e karşı kullandığı ağır ifadelerinden dolayı yargılandı. Bu yargılama sonrasında iki seneye mahkûm olduysa da (1922) dört buçuk sene süren muhakemenin ardından, "enbiyâya ta'an" suçunun kaldırılmasına karar verilmesi üzerine

mahkumiyeti iptal oldu. Milli Mücadele başarılı olup, Türkiye Cumhuriyeti kurulunca yeni devletin yöneticileri ile iyi ilişkiler geliştirme çabası içerisinde bulunduysa da, geçmişi peşini bırakmadı ve üst bir idari göreve getirilmedi. Ömrünün sonuna kadar tercüme faaliyetlerini sürdürdü, öte yandan İçtihad'da yazmaya devam etti. Binlerce makalenin yanı sıra, çok sayıda telif ve tercüme kitap yayınlayan Abdullah Cevdet'in telif eserlerinin sayısı kırk altıyı, tercümelerinin sayısı da otuzu bulmaktadır. Bunlar çok farklı konularla ilgili olup, içlerinde kolera, musikiyle tedavi ve körlük gibi tıpla ilgili konularda olanlar da vardır.

Abdullah Cevdet'te Batılılaşmanın Kapsamı Sorunu

1869 yılında doğan Abdullah Cevdet çocukluk çağını aşıp da fikri kimliğini oluşturduğu zamanlar, Osmanlının batılılaşmayı bir devlet politikasına dönüştürdüğüün ilanı ve icraatı anlamına gelebilecek olan Tanzimat'ın ilanının üzerinden yaklaşık yarım asır geçmişti. Bu yarım asrı aşkın sürede idari ve yasal alanlarda birçok düzenlemeye gidilmiş, bireysel ve toplumsal hayatta rahatlıkla gözlenebilir birçok durum ve özellik başta İstanbul, Selanik gibi kozmopolit şehirlerde olmak üzere gündelik hayatta gözlenebilir hale gelmişti. Giyim tarzında, zevkte, eğlencede, kadın-erkek ilişkilerinde önemli değişiklikler yaşanmış ve "Avrupai" olmak adına gerçekleşen değişimin şiddeti her geçen gün artıyordu. "Alafranga" olarak isimlendirilen ve "Avrupai" zihniyet ve yaşam tarzına atıfta bulunan şeyler gündemde güçlü şekilde yer bulabilir olmuştu. Bu ise doğal olarak karşıt söylemlerin doğmasına yol açmıştı. Bu açılardan batılılaşma sürecinin bir ürünü olarak doğan ve batılılaşmanın kapsamı sorununun açığa çıkmasında önemli bir yere sahip olan Pera (Beyoğlu) bölgesindeki kültür ve yaşam tarzına tepkiler ve bu tepkiler bağlamında kaleme alınan kitaplar ve makaleler önemlidir. Bunlar arasında Ahmet Mithat Efendi'nin yazıp 1875 yılında yayınladığı "yanlış batılılaşmayı" konu edinen "Felâton Bey ile Râkım Efendi" isimli roman bilhassa önemlidir. Yine bu bağlamda olmak üzere 1873-1877 arasında yayımlanan dönemin önemli mizah dergilerinden "Hayâl" gerçekleşen değişimin ürünlerine bir mizah unsuru olarak sayfalarında yer verirken, MF'nin⁸ "İşte Alafranga" (1874) ve Mustafa Nuri'nin "Zamane Şıkları" (1875) isimli kitapları tepkisel bir konumda gerçekleşenleri konu edinmektedir. 1867 tarihinde yayımlanan ve yazarı belli olmayan "Medeniyet Yani Sivilizasyon" isimli kitapçık ise oldukça dikkat çekicidir. Bu kitapçıkta batılılaşmaya tepki olarak "medeniyet bizden uzak olsun" anlayışı dile getirilmiştir. Tüm bu kitaplar ve dergiler, "Avrupai hayat" uğruna kişiliği problemlili hale gelmiş, yaşayış tarzı yozlaşmış kimseleri konu ediniyorlardı.

⁸ Niyazi Akı'ya göre yazar "Mustafa Fahri" isminde birisidir. (Niyazi Akı, Türk Tiyatro Edebiyatı Tarihi I, Dergâh Yayınları, İstanbul 1989, s. 91).

İçinde yetiştiği ve toplumun kadim değerleri üzerinde şekillenen kültürü aşığılayan ve reddeden, Avrupa toplumlarında yaygınlık kazanan anlayış ve yaşayış biçimlerini ve daha da önemlisi Avrupa'nın özel bir kesiminin görünüm ve hayat tarzını her şeyiyle kabul eden ve dönemin isimlendirmesiyle "alafranga", "centilmen", "şık" yahut "sivilize" olarak anılan tipler/kişilik özellikleri eleştirilerin doğrudan somut örnekleri durumundadır. Gündem, ileride "kısmi" ve "topyekûn batılılaşma" başlıkları altında birbirinden ayrışacak görüşlerin, eleştirilerin her geçen gün daha da yoğunlaştığı ve birbirinden ayrıştığı bir sürece doğru ilerlemiştir. Abdullah Cevdet ise bu ortamda çocukluğunu ve gençliğini geçirerek fikirlerinin temellerini atmıştır.

Abdullah Cevdet, daha önce geçtiği üzere, "dindar" bir kimlik ve kişilikle öğrencisi olduğu Mekteb-i Tıbbiye'de geçirdiği radikal bir değişim sonunda materyalist, pozitivist görüşlere inanmış, buna bağlı olarak dinle arasına önemli mesafeler koymuş, hatta mensubu olduğu toplumun birçok bakımdan kadim değerlerine ve dini kabullerine karşıt hale gelmiştir. Değişimin temelinde Batı kaynaklı bazı yazarlar ve kitaplar vardır. Dolayısıyla kişi olarak değişimi en temel unsurlarda ve radikal düzeyde yaşamış, değişimi kontrol edecek ve yönlendirecek geçmişine ait herhangi bir unsura sahipliğini sürdürmekten uzaklaşmıştır. Bu durum onun topyekûn batılılaşma yanlısı olmasına yol açmıştır. Okulda içinde bulunduğu fikri ortam ve kişisel ilgisine bağlı olarak yaptığı okumalar, Abdullah Cevdet'i batılılaşma konusunu bir soruna dönüştürmeden "topyekûn batılılaşma" fikrini kabul edip, kapsamı konusunda oldukça açık ve net görüşlere sahip olmasını sağlamıştır.

Abdullah Cevdet, Mekteb-i Tıbbiye'de öğrenciyken, Osmanlı devletinin ve toplumunun kurtuluşunun "topyekûn batılılaşma"dan geçtiğine inanmıştır. İleri düzeyde bildiği Batı dilleri üzerinden batı düşüncesini asli kaynaklarından öğrenme imkânı elde etmesinin yanı sıra Avrupa'da bulunduğu yıllarda kitaplarda okuduğunu bizzat yaşayarak müşahede etme imkânı da elde etmiştir. Okuduklarından ve gördüklerinden hareketle Avrupa'ya her haliyle hayran olmuştur. Bu nedenle Avrupa'nın her haliyle model alınmasından yana görüş sahibidir. Bazı aydınlar Batı'nın/Avrupa'nın bazı bakımlardan Türkiye'ye model olamayacağını, olmaması gerektiğini savunurlarken Abdullah Cevdet bu görüşlere itiraz etmiş ve "şunları alalım, bunları almayalım" ayrımının mümkün olmadığını ve olamayacağını, "Avrupa medeniyeti"nin bütün olduğunu, dolayısıyla "gülü ve dikeniyile" alınması gerektiğini savunmuştur. İnandığını da açıkça yazmıştır: "*Avrupa medeniyeti dışında kinci bir medeniyet yoktur; Medeniyet Avrupa*

medeniyetidir. Bunu güliyle dikeniyile isticnâs etmeye mecburuz"⁹. Bu mecburiyetin gereği olarak, olması gerektiğini düşündüğü kararlılığı kendi şahsında şiir diliyle şöyle ifade etmiştir: "Öyle bir şeddet-i tasmin ile çıktım ki yola, Karşıma çıksa bile seng-i mezarım dönmem. Bahr-ı zehbar değil, ebr-i şerar-ı bar değil, Hep yanar dağlar ile dolsa civarım dönmem"¹⁰. Zira "Kurtuluşumuz ve geleceğimiz ancak bu suretle mümkün olacaktır"¹¹ inancındaydı.

Abdullah Cevdet, Avrupa'yı bütün olarak görmüş ve onu parçalayanları, bu parçalamaya bağlı olarak Avrupa'nın sadece bilim ve tekniğinin alınması gerektiğini söyleyenleri sert ifadelerle eleştirmiştir: "Bizim karşıımızda muazzam bir medeniyet var. Bu medeniyet zalim olsun, rahim olsun, iyi olsun, fena olsun biz bu medeniyetin karşısında müstahkem bir mevki almaya aynı silahlarla, aynı neticelere varan usüllerle musellah ve mücehhez olmaya mecburuz. Dikkat edin aynı usullerle demiyorum"¹². Ona göre kısmî batılılaşmadan yana olanların iddia ettikleri gibi Avrupa'nın sadece bilim ve tekniği değil, onları oluşturan örf, adet, gelenek ve görenekleri de alınmalıdır. Avrupa'nın felsefesini hesaba katmayan Avrupa'yı anlayamayacağını ifade etmiştir. Bu sebeple hiç kimsenin istediğini alıp, istemediğini almamak gibi bir seçim yapma şansına sahip olmadığı görüşündedir. Konuyla ilgili olan ünlü "Şime-i Muhabbet" başlıklı yazısında Osmanlı-Avrupa karşılaştırması yapmış ve niçin topyekûn batılılaşmamız gerektiğini şöyle açıklamıştır:

Avrupa demek tefevvuk demektir: Avrupa ile bizim aramızdaki münasebet kuvvet ile zayıf ve ilim ile cehl aralarındaki münasebet demektir. İşkodra'yı, Manastır'ı Selanik'i Trablusgarp'ı kuvvet aldı, zayıf verdi... Evet, Avrupa bir tefevvuktur. Ona husumet beslemek bizden uzak olsun. Bu halde ben vatandaşlarıma bağırarak derim ki, bizim hasm-ı canımız kendi ataletimiz kendi cehaletimiz, kendi fakirliğimiz, taassubumuz, göreneğe körü körüne bağlılığımızdır. Avrupa'ya muhabbet etmek ilm-ü terakkiye, maddi ve manevi kuvvete muhabbet etmektir. Avrupa'nın çalışkan ve şükürgüzâr bir şakirdi olmak; işte bizim rolümüz. Biz onlara ihtiyarımızla dost olmazsak onlar, bizi kendilerine dost veyahut zirdest edecekler¹³.

⁹ Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet", *İçtihad*, no: 89, 1329, s. 1983.

¹⁰ Abdullah Cevdet, "Yaşamak Korkusu", *İçtihad*, No: 35, 15 Teşrin-i Sani-1327, s. 912.

¹¹ Abdullah Cevdet, "Cihan-ı İslam'a Dair", *İçtihad*, no: 347, 15 Haziran 1932, s. 5738.

¹² Abdullah Cevdet, "Mutmain Değilim", *İçtihad*, No: 52, 31 Kanunisanı 1328, s. 1176.

¹³ Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet", s. 1980.

Abdullah Cevdet, muhtelif yazılarında “bizi geri bırakan şeylerin ananelerimiz” olduğu fikrini işlemiş, “bizi Avrupa’dan çıkartan Asyaî kafamız”¹⁴ olduğunu ifade etmiştir. Somut bir örnek verme çabasıyla Avrupa’daki okullarda öğrencilerin “damarlarına demir akıtılırken, Osmanlı’da şakirtlerin damarlarına cerahat akıtıldığı”¹⁵ görüşünü dile getirmiştir. Ona göre Osmanlı’nın Avrupa’dan geri kalmasının en önemli nedenleri arasında başta eğitim olmak üzere birçok faktör üzerinde detaylı bir şekilde durmuştur. Çözüm olarak da Avrupa’nın ulaştığı bilgi ve teknolojinin hiç vakit kaybetmeden alınması/aktarılması, Avrupa’daki ilerlemenin teorik temellerini teşkil eden eserlerin Türkçeye tercüme edilmesi, Avrupalı bilim adamlarının Türkiye davet edilmesi ve çokça öğrenciyi Avrupa’ya göndermek gerektiğini ifade etmiştir. O, Avrupa’nın öğrencisi olmamız ve ilmi, irfanı, gücü, tekniği, kuvveti, fazileti, toplumsal kurumları, bireysel ve toplumsal yaşayış tarzını oradan almamız gerektiğini dillendirmiştir. Ona göre Avrupa bizim ancak tüm bunlar uğrunda hocamız olmalıdır, hiçbir şekilde düşmanımız değil. Ünlü “Şime-i Muhabbet” başlıklı makalesinde konuya ilişkin görüşlerini detaylı bir şekilde açıklayarak, düşmanı Avrupa’da değil, kendimizde, kendi yoksulluğumuzda, cehaletimizde, geri kalmışlığımızda aramız gerektiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda şöyle demiştir: “Ecanip bize ne yaptı? Biz şimendifercilik öğrenmek için mesela Amerika’ya gittikte Müslümanız Türk’üz diye bizi mekteplerine, fabrikalarına kabul etmediler mi? Bataklık arazimizi kurutmak istedik de mâni mi oldular?”¹⁶.

Abdullah Cevdet’e göre Osmanlı/Türk toplumundaki gerilikten kurtulmanın ve itibarlı bir konuma erişmenin yolu Avrupa’daki zihniyeti, anlayışı, felsefeyi, yaşayış tarzını, bilim ve tekniği aynen kabul etmekten ve gereklerini yerine getirmekten geçmektedir. Avrupa’nın sömürgeci yaklaşımı bile bu amaca engel olmamalıdır. Ona göre Japonya bu açıdan oldukça önemli bir örnektir. Avrupa ordularının saldırılarına uğrayan, Avrupa tarafından sömürgeleştirilen Japonya görünüşte acı çekmiştir fakat süreç içerisinde Avrupaî olanları yakından tanıyarak hem varlığını korumuş ve hem de itibarlı bir konuma erişmiştir. Japonlar, ülkelerini işgale gelen, limanlarını bombalatan İngiliz amirale bile saygı göstermiş ve sonunda amacına ulaşmış, güç ve itibar kazanmıştır:

Ben, zayıfın bütün dünya hasmıdır derim. 1840 tarihlerinde Japonya’ya Avrupa bir tokat attı. Fakat bu tokat üzerine, Japonya

¹⁴ Abdullah Cevdet, “İnkılab Şah Ayini”, İctihad, no: 114, 1330, s. 257.

¹⁵ Abdullah Cevdet, “Mekteb Âlemi, Hayat Âlemi”, Resimli Mekteb Âlemi, no. 4, 1 Eylül 1329, s. 52.

¹⁶ Abdullah Cevdet, “Şime-i Muhabbet”, s. 1983.

Avrupa'ya gözünü ve kalbini kapamadı. Bu darbenin hangi pazılardan ve hangi sebab-i kuvvetlerle geldiğini anlamaya koyuldu ve inanılması kolay olmayan bir miktarda yani defaten 20.000 evladını, Avrupa'ya Amerika'ya tahsile, tedkike gönderdi. Fakat bu 20.000 genç Japon'un ikmal-i tahsil ve tedkik ile Japonya'ya avdeti Şems-i Tali imparatorluğunu ihya etti. Bu genç ve münevver Japonların hiçbiri Victor Hugo'ya, Lord Byron'a "aleyhillane" demedi. Hatta ilk defa Japonya limanını bombarde eden amirali bile hürmetle yad ettiler. Avrupa bize bir değil, bin tokat vurdu. Biz uyanmıyorsak kabahat Avrupa'nın mı, yoksa bizim balkabağı kafalarımızın mı? Biz Müslüman olmayan akvamı o kadar istihfaf ediyoruz ki onların üzerimize en parlak zafer ve galebelerini bile mühimsemiyoruz¹⁷.

Abdullah Cevdet Avrupa zihniyetini, felsefesini, bilimini, toplumsal kurumlarını, ahlakını, yaşama tarzını bütün olarak görürken ve bunun tüm yönleriyle model olduğunu dile getirirken, bu beklentiye bağlı olarak doğal bir şekilde "yerli" olanın terk edilmesinden yana olduğunu ifade etmiştir¹⁸. "Biz"e dair düşüncesini bir şiirinde şöyle dile getirmiştir: "*Ne mürdeyiz, ne zindeyiz, Mezarlar içindeyiz; Ne mülhediz, ne mü'miniz. Bilinmiyor ne dindeyiz... Hüma demi rkafesdedir, Kanadları Şikestedir, Devâ şifâyı öldürür: Tabiblerimiz de hastadır*"¹⁹. Onun zihninde "terk" veya "kabul" durumlarından hangisinin öncelikli olduğu ile ilgili bir sorunun cevabını vermek son derece spekülâtif bir çaba olacaktır; önemli olan onun mantıklı bir tutarlılıkla birbirine bağlı iki durumu bir arada düşünüyor olmasıdır. Fakat bu aşamada onun önemli bir özelliği olarak şunu da belirtmek gerekmektedir: Abdullah Cevdet geleneksel/dini olana ilişkin tutum ve anlayışlarında gelgitleri olan bir kişiliktir. Bazı durumlarda geleneksel/kadim değerleri ve bu bağlamda dini, toplumsal ilerlemeye katkı sağlayacak unsurlar olarak görmüş ve bu bağlamda yeri geldikçe ayet ve hadislere atıfta bulunarak görüşlerini desteklemekten geri durmamıştır. Dine toplumsal açıdan önemli roller yükleyebilmiştir ve örneğin "*Cemiyet-i beşeriye dinsiz yaşayamaz*"²⁰ veya "*Müslüman damarlarına yeni bir kan nakletme görevini üstlenmiş bizler, İslam'da çok miktarda bulunan terakkiperver prensipleri arayıp ortaya çıkarmalıyız*"²¹ tespit ve tavsiyelerinde bulunmuştur. Bunları

¹⁷ Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet", s. 1984.

¹⁸ Hanioğlu, a.g.e., s. 363.

¹⁹ Abdullah Cevdet, "Hummâ-yı İlham", Şebâl, Samsun, 17 Teşrîn-i evvel 1912.

²⁰ Abdullah Cevdet, "Tarihten Bir Sahife-i Hûnin : Saint-Barthelemy", İctihad, no: 147, 15 Nisan 1922, s. 3072.

²¹ Abdullah Djevdet, "Une Profession de Foi", İctihad, no. 6, Mayıs 1905, s. 89.

dile getirme sebebini ise “*Müslümanlar terakkiyât-ı medenîyeyi ancak Müslüman bir menba'dan istinbad ve kabul ederler*”²² diyerek açıklamıştır. Fakat genel olarak değerlendirildiğinde dinle ve kadim değerlerle ciddi anlamda sorunu vardır. Bunların terk edilmesinden yanadır. Ona göre “ilerlemek” ancak buna bağlıdır. Bu durumlar onun bazen “İslamcı” çoğu zaman da “dinsiz/ateist” olarak nitelenmesine yol açmıştır. Abdullah Cevdet'e göre hakkıyla Batılılaşabilmek için “yerli” olan her şeyin terk edilmesi gerekmektedir. Bundan da anlaşıldığı üzere Abdullah Cevdet, geleneksel değerlerle ve özellikle dini olanlarla çoğunlukla sorunludur. Bu nedenle “*İçtihad*” dergisinin, II. Meşrutiyet sonrasında İslâm dininin eleştiriye uğrattığı ilk Osmanlı dergisi olması oldukça önemlidir²³. Ona göre insanlığı mutsuz ve hastalıklı hale getiren şeyler, din etrafında söylenen şeylerdir. Din, geçmişte iyi işler yapmış olabilir fakat artık ömrünü tamamlamıştır. Dinlerin içerisinde önemli bir konuma sahip olan İslam dahi mevcut şekliyle gelişmeye, ilerlemeye manidir. İslam zaten mevcut haliyle gereksiz ve bilim dışı bir din haline gelmiştir. “*Bu konuda gördüğü tüm güçlüklerle karşın Abdullah Cevdet, İslâm dininin toplumsal gelişme önünde bir engel olduğunu düşünenler arasında bizzat İslâm dinine eleştiri yöneten tek kişi olarak ortaya çıkmaktadır*”²⁴. Bunu aşabilmenin yolu İslam'ı reforme etmekten geçmektedir. İslam'ın Luther gibi birisine ihtiyacı vardır²⁵. İslam'ı reforme etmek İslam'a bir değer kazandıracak ama insanlığa bir şey katmayacaktır. Zira insanlığın büyük bölümünü kucaklayan İslâm ve Hristiyanlık gibi dinler, insanlığın kardeşliğini ve selametini tesis edememişlerdir. Abdullah Cevdet bu aşamada İslam ile Batı medeniyetini birleştirme ihtiyacı hissetmiştir. Ona göre, eğer dikkatli bir şekilde incelenirse, İslam'ın reforma izin verdiği kolaylıkla anlaşılabilceği gibi, aklı önemsemiş olması “Avrupa medeniyetini” kabule itiraz etmediğini de göstermektedir. “*İtikadları zaman ve mekân meydana getirir ve zaman ve mekân tadilata uğradıkça bu maşeri itikad tedricen değişir. Değişmediği halde üzerine tesir ettiği uzviyeti ictimaiyyenin afiyetini bozar*”²⁶. Bu açıdan gerçek “*dindarlık*” ile “*akıl ve bilimin lokomotifini olan hür düşünce*” arasında

²² Abdullah Cevdet, “Mısır'da Necm-ül Terakkî-ül İslâmî Medresesi”, *İçtihad*, no. 1, Temmuz 1906, s. 17.

²³ Hanioğlu, a.g.e., s. 129.

²⁴ Hanioğlu, a.g.e., s. 331.

²⁵ Pieter Dozy, *Tarih-i İslamiyet*, Çev. Abdullah Cevdet, İstanbul 1908, s. 720,721; Abdullah Cevdet, “Sahife-i Tenkid: Türk Bu Muharebeden Ne Kazanabilir”, *İçtihad*, no. 124, 11 Kânûn-i evvel 1330, s. 427-8; Abdullah Cevdet, “Rahib Jan Meslier”, *İçtihad*, no. 127, 30 Kânûn-i sâni 1330, s. 468.

²⁶ Abdullah Cevdet, “Dilimle İkrar kalbimle tasdik ederim”, *İçtihad*, no: 82, 1329, s. 1809.

herhangi bir muhalefet yoktur. Gerçek din akıldır ve akılı olmayanın dini yoktur. Bir bakıma seçkinlerin dini ilim, avamın ilmi ise dindir²⁷. Bu nedenle dinin ve ilmin eşit olarak terakki ve tekâmül etmesi gerekmektedir²⁸. Abdullah Cevdet açısından insanlığa “salah” ve “saadet” vermeye yegâne uygun olan şey akıl, ilim ve hürriyettir. Bunlar ise Avrupa'dadır. İnsanlık batıl fikirlerinden uzaklaşarak kötü ahlaktan ve dertlerden kurtulabilir²⁹. Bu aşamada Abdullah Cevdet'in ön plana çıkardığı ve ısrarla vurguda bulunduğu “akıl”, “ilim” ve “hürriyet” sözcükleri önemlidir. Onun “akıl”dan anladığı rasyonalizmin kutsadığı ve Aydınlanmanın temel referansı olan araçsal akıl, “ilim” ile ifade ettiği modern bilim, “hürriyet” ile ifade ettiği ise hümanizmin temelini teşkil eden “serbestliktir”³⁰. Yoksa söz konusu sözcüklerin İslami gelenekte özel ve önemli bir anlamı ve işlevi olan “akıl”, “ilm” ve “hürriyet” ile bir alakası yoktur. Ancak görüşlerini kuvvetlendirmek için, reddettiği dine müracaat etmekten de geri durmamıştır. Bu bağlamda yeri geldiğinde İslam'ı ve onun peygamberini övmekten çekinmemiş; “*hakiki Müslüman mezhebini*” ve “*Hz. Peygamber tarafından tesis edilen şeriatı*”, hak mezhep olarak ifade ettiği olmuş³¹, İslam'da taassubun yeri olmadığı göstermeye çalışmıştır³². Hatta daha da ilginç bir iddiada bulunmuş ve İslam ile gönülden bağlı olduğu bilimsel materyalizmin aynı şey olduğunu bile iddia edebilmiştir³³. Bunu yaparken amacı İslam'ı övmek ve yüceltmek değil; “akıl”, “ilim” ve “hürriyet” görüşünü pekiştirmektir. Ona göre İslam önemli ve değerlidir, çünkü “akıl”, “ilim” ve “hürriyet” ile barışık bir dindir. Bu durum, Abdullah Cevdet'in dinsizlikle itham edilmesine yol açmıştır. Dinsizlikle itham edildiğinde, İslam dininin değil, İslam'da ve her dinde mevcut olan batıl inanışların düşmanı olduğunu, çünkü bunların insanlığı “terakki”den menedip, saadet ve refahı tatmalarına engel olduğunu, bireyleri ve toplumları canavarlar gibi

²⁷ Abdullah Cevdet, “Şahzâde Mecid Efendi Hazretleriyle Mülakat”, İctihad, no: 57, 7 Mart 1329, s. 1257.

²⁸ Abdullah Cevdet, *Hadd-i te'dib, Ahmed Rıza Bey'e açık mektup*, Matbaa-i İctihad, İstanbul 1912, s. 66.

²⁹ Abdullah Cevdet, “Meşhur Hâkim Gustave Le Bon'un Son Eseri”, İctihad, no. 81, 21 Teşrin-isânî 1329, s. 1786.

³⁰ Abdullah Cevdet, “Büyük Hastalık”, İctihad, no. 117, 21 Ağustos 1330, s. 317; Abdullah Cevdet, “Fatih Sultan Mehmed”, İctihad, no. 108, 29 Mayıs 1330, s. 141.

³¹ Abdullah Cevdet, “Jul Sezar tercümesi, ifade-i mütercim”, İctihad, no: 358, 1912, s. 5895; Bir Kürd [Abdullah Cevdet], “Bir Muhavere”, Sada-yı Millet, no. 6, 10 Nisan 1898 -18 Zilkade 1315, s. 2.

³² Gustave Le Bon, a.g.e., s. 92. Dipnot: 1.

³³ Abdullah Cevdet, “Kastamonu'de Kurun-u Vusta”, İctihad, no. 58, 14 Mart 1329, s. 1273

birbirlerine boğdurduğunu ifade etmiştir. Fakat bunlara rağmen İslami/geleneksel anlayışı savunan ve temsil edenlerin büyük yanılğı içerisinde olduklarını, Avrupa'nın her konuda ilerlemiş olduğunu ve bu itibarla Avrupa'dan başka model olmadığını; Avrupa'yı eleştirmek için dile getirilen iddiaların, ileri sürülen delillerin bir kıymeti olmadığını belirtmiştir:

Medeniyet-i İslamiye namına söylüyor ve medeniyet-i İslamiye namına söylediğini delil olmak üzere ayat-ı Kur'aniyeyi münasebetli münasebetsiz yekdiğeri arkası sıra diziyor. Hangi asırda yaşadığını düşünmeyen efendi... Ey büyük musibet! Avrupa bir medeniyet-i hayvaniye ile mütemeddin imiş. Avrupa hayvan imiş, Müslümanlar insan imiş. Kuzum hoca efendi! Başındaki o beyaz sarığın ipeğini yapan tülbendi dokuyan Avrupa medeniyet-i hayvaniesidir... Bugün gelen bir telgraf Alman'ın, İngiliz'in, İspanyol'un pençelerinde kurbağa yavrusu gibi kalan Fas Sultanı Mevlayı Hafızın çıldırdığını haber veriyor. Müslümanlar akıllarını başlarına almazlar ve Sırate'l-Müstakim muharriri efendinin medeniyet-i hayvaniye diye tavsif ettiği ile mütemeddin olmazlarsa çıldırmaklar namütenahi devam edecek³⁴.

Abdullah Cevdet bireyi önemsemiş, batılılaşma idealine ulaşabilmenin yolunun bireysel zihniyet ve hayat tarzının değişmesi ile mümkün olabileceğini savunmuştur. Bu amaçla “yeni insan” tipinin hem gereğini dile getirmek hem de inşası için “*Mükemmel ve Resimli Adab-ı Muaşeret*” isimli bir kitap yazmıştır. Abdullah Cevdet için muaşerette referans hiç kuşkusuz ve tartışmasız bir şekilde Avrupa'dır. Hatta öyle ki Türkiye'nin dini/geleneksel değerleriyle, inançlarıyla, âdet ve alışkanlıklarıyla hiçbir şekilde örtüşmeyen veya cari hayatta hiçbir şekilde karşılığı olmayan şeyleri bile hiç tereddüt etmeden topluma dikte edilebilmiştir. Bunun birçok örneği arasından “kahvaltı” bağlamında anlattıkları ilginç ve önemlidir. Abdullah Cevdet, İngiltere'den referansla kahvaltıda yenilenleri/yenilmesi gerekenleri şöyle anlatmıştır: “*Sütlü pirinç çorbası, ince levhalar halinde kesilmiş tereyağı, tereyağında kızartılmış ve üzerine iki-üç tane yumurta kırılmış domuz eti, tereyağı, bal, çay veya kakao...*”³⁵ Bu, birkaç bakımdan ilginç bir durumdur. Birincisi adeta dikte edercesine resmettiği “kahvaltı” modelinde yer alan domuz etinin bu toplumda dini ve kültürel gerekçelerle hiçbir şekilde yenilmeyeceğini dikkate almamasıdır. İkincisi ise anlattıklarının elitist bir tavrın gereğine göre olmasıdır. Yani toplumun genelinin imkân ve şartlarından uzak özellikler taşıyor olmasıdır. Zira onun dikte ettiği kahvaltı

³⁴ Abdullah Cevdet, ‘Tesettür Meselesi’, İctihad, no: 29, 1327, s. 810.

³⁵ Abdullah Cevdet, Teşrifat ve Adab-ı Muaşeret Rehberi, Matbaa-i İctihad, İstanbul 1329, s. 33, 34.

malzemeleri arasında yer alan çay ve kakao o günün şartlarında ancak İstanbul, Selanik gibi sayısı birkaçı geçmeyen kozmopolit şehirlerindeki çok dar bir elit/zengin kesimin ulaşabildiği bir içecek/üründür. Hatta bunlar o zamanlarda genel kitle tarafından bilinmeyen ve bulunmayan bir şeylerdir. Ve buna bağlı olarak ifade etmek gerekirse, o günün toplumunda bilinen ve yenen onun önerdiği sütlü pirinç çorbası değil bulgur aşısıdır. Ancak o bu toplumsal gerçekliği, dahi dikkate almadan tahayyül ettiği “Avrupalı Türkiye” fotoğrafının parçalarını tamamlamaya çalışmıştır.

Abdullah Cevdet'in nihai amacı kendi ifadesiyle, “*tenevvür ve tenvir*”³⁶ idi. Bu amaç doğrultusunda sahip olduğu çabaların en önemli ürünü ise *İçtihad Dergisi*'dir. Ölüncüye kadar bu dergide “*tenevvür ve tenvir*” amacına uygun yoğun bir çaba içerisinde olmuştur. Dergiye seçtiği isim ise “*tenevvür ve tenvir*”in mahiyeti hakkında önemli ip uçları vermektedir. *İçtihad*, İslam'ın sürekliliğinin ve kendisini güncellemesinin en önemli yolunu ifade eden bir yöntemin ismi olarak anlam kazanmaktadır. Şerif Mardin'in değerlendirmesine göre Abdullah Cevdet, dergisine bu ismi tercih ederken çoğu kimseler tarafından kapandığına inanılan *İçtihad* kapısını açma amacındadır³⁷. Mustafa Gündüz'e göre ise onun dergisine *İçtihad* ismini seçmesini tercihin sebebi “*İslam dünyasının sorunlarına yeni bir yorum getirme gayreti*”dir³⁸. “Kurtuluş noktamız olacak bir medeniyete ve sağlam bir hakimiyete sahip olalım” istiyorsak, “*mütemeddin, müterakki, sanayikar, şedid'u-azm, sahib-i fazilet ve irfan olan*” Batı toplumları gibi olmalıyız anlayışını işlemiştir³⁹. Buna bağlı olarak tekliflerini sunmuştur. Kadının toplum içindeki yerinden eğitime, din tasavvurundan teknik üretime dair konuları ele aldığı muhtelif yazılarında bu tefevvuku örneklerle izah eden Abdullah Cevdet, hemen her yazısında Avrupalıların düzeni, iş bölümü, verimliliği esas alan mesai anlayışı ve hedefi belli eğitim sistemi ile Doğulu bir toplum olan Osmanlı'ya göre nasıl daha ileri bir merhaleyi inşa ettiğini göstermeye çalışmıştır⁴⁰. Bunlardan birkaçını biraz daha detaylı incelemek gerekirse; alfabe değişikliği ve dilin niteliği, Abdullah Cevdet'in üzerinde durduğu önemli konu başlıklarından biridir. “*Behemehâl Latin harflerini*

³⁶ Abdullah Cevdet, “Fünun ve Felsefe ve Felsefe Sanihaları”, *İçtihad*, no. 46, 1 Mayıs 1328, s. 3.

³⁷ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 170.

³⁸ Mustafa Gündüz, *İçtihad'ın İçtihadı*, Lotus Yayınları, İstanbul 2008, s. 41.

³⁹ Abdullah Cevdet, “Cihan-ı İslam'a Dair”, 767.

⁴⁰ Vahdettin Işık, II. Meşrutiyet Dönemi Türk Düşüncesinde Doğu ve Batı Algısı: *İçtihad ve Sırat-I Müstakim Dergileri Örneği*, Doktora tezi, İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul, 2018, s. 178.

*kabul etmeliyiz. Bu kanaatim çok kuvvetlidir ve otuz beş yaşındadır*⁴¹ diyerek Latin alfabesini kabul etmekten yana oluşu en köklü arzularından biri olarak ifade etmiş ve “*Avrupa'nın kapitülasyonlarından kurtulduk: Fakat Arap ve Arabistan kapitülasyonu üzerimizde hükümler ediyor... Latin harfleri dediğimiz harfler esas menşe-i itibarıyla bizim milli harflerimizdir*”⁴² demiştir. Dil konusuna gelince, ona göre anadil önemlidir. İbadet anadille yapılmalıdır. Bu nedenle Türkçe ibadet edilmesini tavsiye eden Muhammed Cemal Efendi'ye övgüler dizmiştir. Onu “*Türk'ün beklediği geldi ve nur kılıcıyla zulmetleri deldi*”⁴³ diyerek övmüştür. Onun sayesinde “*dini kapitülasyonlardan kurtulma*” yönünde önemli bir adım atıldığını ifade etmiştir. Kadının görünümü ve statüsü, Abdullah Cevdet'in önemseydiği ve hakkında çokça yazdığı konu başlıklarından bir diğeridir⁴⁴. Kadının görünümü bağlamında tesettürü sert şekilde eleştirmiştir⁴⁵. Onun tesettür karşıtlığı o günün şartlarında büyük tepkilere yol açmış, Sebil'ür-Reşad ve Sırat-el Müstakim dergilerinde birçok kişi bu görüşlerin “*hezeyan*”⁴⁶ olduğunu dile getiren yazılar yazmışlardır. Kadınların eğitilmesi konusunun batılılaşmanın temel şartları arasında değerlendirmiştir. “*Şarkı garbın dününde bırakan mühim amillerden biri de şarkta kadının vaziyeti olmuştur*”⁴⁷ demiştir. Kadınların eğitilmesi konusunda dinin de teşvik edici olduğunu belirterek “*kız ve erkek evlatlarımıza namaz kılmayı, abdest almayı öğretmek üzerinize ne kadar farz ise onları okur-yazar etmek, onlara ilim hüner tahsil ettirmek de o kadar farzdır*”⁴⁸ demiştir. Önemli bir sorun olarak gördüğü çok eşli evlilik (taaddüd-i zevcat) konusuna gelince, bunun yasaklanmasından yanadır. Tek eşli evlilik dışında bir evlilik olamayacağını dile getirmiş ve “*içinde birden ziyade ana, hanım bulunan hane, hane değildir. Hatta han bile olamaz*”⁴⁹ demiştir.

⁴¹ Abdullah Cevdet, “Latin Harfleri Hakkında”, İçtihad, no: 204, s. 3973.

⁴² Abdullah Cevdet, “Latin Harfleri Hakkında”, s. 3973

⁴³ Abdullah Cevdet, “Tengriye ilk defa Türkçe Söyleyen İmam”, İçtihad, no: 206, 1926, s. 3942.

⁴⁴ Abdullah Cevdet, Bir Hutbe Hemşehrilerime, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1909, s. 10.

⁴⁵ Abdullah Cevdet, “Tesettür Meselesi”, s. 809-811.

⁴⁶ F. Lâtife, “İçtihaddaki Hezeyanlar”, *Sebil'ür-Reşad*, Aded: 281, 16 Kânûn-isânî 1329-2 Rebiy'ülevvel 1332.

⁴⁷ Abdullah Cevdet, Adab-ı Muaşeret, s. 9.

⁴⁸ Abdullah Cevdet, Hutbe Hemşehrilerime, s. 10.

⁴⁹ Abdullah Cevdet, “Kanun-ı Medeni Hakkında”, İçtihad, No: 205, Haziran 1926, s. 3989.

Abdullah Cevdet'te Batılılaşmanın Yöntemi Sorunu

Kurucuları arasında Abdullah Cevdet'in de yer aldığı İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin üyelerini ağırlıklı olarak tıbbiye öğrencileri oluşturuyordu. İttihad-ı Osmanî'nin İttihat ve Terakki'ye dönüşümü aşamasındaki üyelerin çoğunluğu ise askerdi. Dolayısıyla gerek İttihad-ı Osmanî ve gerekse İttihat ve Terakki mensubu batılılaşma yanlısı sivil ve asker bürokratların, yazarların, siyasetçilerin zihniyetlerinde ve radikal değişim öngören reflekslerinde meslekten doktor veya asker olmalarının etkisi büyüktür. Halka “müdahale” etmeyi ve öngörülen değişimi “emir-komuta” anlayışının gereğine göre gerçekleştirmeyi yegâne yöntem olarak belirlemeleri ve tüm bunların gereğine göre davranmaları, mesleklerinin tutum ve davranışlarındaki etkilerinin gereği olarak değerlendirilmelidir. Yürütülen mesleğin meslek mensuplarının algı ve anlayışlarına, tutum ve davranışlarına etkisi dikkate alındığında, doktorların hastalarıyla ilişkilerinin karakteristik özelliğini “hasta istemese de”, “hastaya rağmen” hastaya müdahale etme esasına göre şekillendiği görülür. Bu durum “hastaya rağmen hasta için” şeklinde özetlenebilir. Bu ilişkide doktorun özne, hastanın nesne konumunda olması önemlidir. Doktor, hastasına müdahaleyi bilgi ve tecrübesinin bir gereği, mesleğinin gerektirdiği bir sorumluluk olarak görür. Tüm bu özellikler düşünüldüğünde Cumhuriyet döneminde resmî ideolojinin temel ilkelerinden biri olan “Halkçılık” ilkesine uzanılmaktadır.

Halkçılık ideolojisinin oluşumunda birçok duraktan bahsedilebilir. Hiç kuşkusuz Ziya Gökalp ve İsmail Hakkı Baltacıoğlu bu durakların en önemlilerinden ikisidir. Ziya Gökalp, halkçılığı “dayanımcılık” olarak anlamlandırılabilir. tesanütçülük/solidarizm kavramı ekseninde sınıfsal ayrışmayı/yapılanmayı reddeden, uzlaşma esasına dayalı organik dayanışmayı benimseyen, laik eğitimi savunan, bir öğreti olarak kurgulamıştır. Bu mevcut değildir ve bunun inşa edilmesi gerekmektedir. İsmail Hakkı Baltacıoğlu ise halkçılık ile “halkın terbiyesi” arasında doğrusal bir ilişki kurmuş ve bu bağlamda “halkçılık ideolojisine inanmış” aydınların katkılarıyla çıkarılmış “*Terbiyeyi avam*” isimli kitapçığa dikkat çekmiştir. Bizzat ismiyle, halkçılığın ne olduğuna işarette bulunan bu kitapçığın içeriği üzerinden “Halkçılık”ı şöyle açıklamıştır:

Terbiyeyi Avam; ahalinin çürüyen ciğerlerini, kuvvetsiz bacaklarını... kurtarmak, kör gözlerini açmak, donmuş kalbini işletmek, kuruyan azmini, teşebbüsünü canlandırmaktır... Ben demem ki okuma yazma bir ehaliyi değiştirmez, fakat iddia ederim ki yalnız elifbe ile, kıraat ile böyle bedensizlerden, cansızlardan bir millet yapılamaz. Yalnız başına ve terbiyeden mahrum bir okuma yazma; bir tahavvül yapmaktan daima acizdir... İşte bu terbiye

olmadığı içindir ki köylü bayrağına, vatanına, ticaretine... lakayıt kalıyor... Her şeyden evvel bedende ve ruhta sağlamlık, kuvvetin imanın mahsulüdür. Şimdi ahali de zayıflayan bu kuvvetleri yani beden, fikir, his, irade kuvvetlerini iade ediniz, derhal onların maddi ve manevi seviyesinde bir tahavvül husule gelecek ve ortaya kuvvetli bir millet çıkacaktır⁵⁰.

Baltacıoğlu, “*Türke Doğru*” isimli eserinde ise halkçılığın inşa edeceği “millet”i şöyle tanımlamıştır: “*Millet birliği halka gitmekle, medeniyeti halka götürmekle olur. Dil, ahlak, zevk, muşeret, pedagoji, felsefe gözünü halka çevirmelidir; Türkleşmelidir*”⁵¹.

Halkçılık ideolojisinin bir “inşa” süreci öngördüğü açıktır. Baltacıoğlu’na göre kitleye/topluma müdahale edilmeli ve tüm zararlı unsurlardan ayıklanmış bir topluluk olarak “halk” inşa edilmelidir. Söz konusu inşa süreci doktorun, hastanın vücudunu her türlü zararlı unsurlardan temizleyip, kişiyi sağlığına kavuşturması gibi bir süreci gerektirmektedir. Hedeflenen inşa çalışmalarının tarzını ise batılılaşma idealine inanmış asker bürokratların mesleklerinin “emir-komuta” şeklinde özetlenebilecek gereğine göre gerçekleşmesi hem değişimin doğası hem de yaşanan tarihsel ve toplumsal gerçekliğin yapısı icabıdır. Bu itibarla Mustafa Kemal’in planlanan “inşa”nın niteliğine, şekline, hızına ve gerekçesine ilişkin açıklamaları oldukça dikkat çekicidir:

Ben her vakit söylerim, burada da vesile ile arz edeyim: Benim elime büyük yetki ve güç geçerse ben toplumsal hayatımızda arzu edilen inkılabı bir anda, bir “coup” (darbe/devrim) ile tatbik edeceğimi zannederim. Zira ben, bazıları gibi alt tabakanın ve ulemanın zihnini, yavaş yavaş benim zihnimde tasarladıklarım derecesinde arzu ve tefekkür etmeye alıştırmak suretiyle bu işin yapılacağını kabul etmiyor ve böyle hareket etmeye karşı ruhum isyan ediyor. Neden ben bu kadar tahsil gördükten, medeni ve toplumsal hayatı inceleyip hürriyeti tatmak için hayatımı ve zamanımı harcadıktan sonra, alt tabaka mertebesine ineyim? Onları kendi mertebeme çıkarayım; ben onlar gibi değil, onlar benim gibi olsunlar⁵².

⁵⁰ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Halkın Evi*, Ulus Basımevi, Ankara 1950, s. 20–21.

⁵¹ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Türk'e Doğru*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1972, s. 23.

⁵² A. Afet İnan, M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları, Cumhuriyet yayınevi, İstanbul 1999, s. 81, 82.

İnşa edildiği zamanlardaki anlam ve işleviyle halkçılık, “*halk tarafından*” değil, “*halk için*” olduğu görüşünün kuramsal gerekçesini oluşturuyordu⁵³. Seçkinler bu ideoloji aracılığıyla davalarındaki halktan yana olan samimiyetlerini ifade etme imkânına kavuşacaklarını umuyorlardı. Fakat oluşturdukları ideolojinin içine çekincelerini koymayı da ihmal etmediler. Her şey “*halk için*” olacaktı, fakat “*kendisi için yapılanları değerlendirecek kapasitede olmadığı için*” halka bir şey sormaya, onun görüşünü almaya gerek yoktu. Seçkinlerin arzuladığı halk, kendi düşünce ve eylemlerini sessiz-sakin destekleyen ve her şeyi her ne şekilde olursa olsun kabul eden bir halktı. Mademki değişim sürecine aktif destekleri yoktu, hiç değilse sessiz desteklerini vermeli ve gerçekleştirilenlere muhalif olmamalıydılar. Jön Türklerin kendini fikren inşa ettikleri ve siyaseten konumlandıkları zamana giderek ifade etmek gerekirse; Abdullah Cevdet dahil Jön Türklerin meslekleri ile değişim programları arasındaki ilişkiyi şekillendiren mesleki etkilerin açılımı şöyle yapılabilir: Doktor olmalarının etkisi daha çok batılılaşmanın yönteminin belirlenmesinde, asker olmalarının etkisi ise amaca ulaşma yönündeki filli girişimlerin niteliğinin belirlenmesinde kendisini ortaya koymuştur. Bu tespiti biraz açmak ve bunu Abdullah Cevdet üzerinden açıklamak gerekirse; Jön Türk hareketinin önemli liderlerinden ve ideologlarından Abdullah Cevdet doktordu. Hatta doktor unvanını isminin ön takısı olacak şekilde yerleşik hale getirmişti. Bu nedenle arkadaşları, sevenleri veya muhalifleri tarafından “Abdullah Cevdet” olarak değil, hemen her zaman “Doktor Abdullah Cevdet” olarak anılır ve tanınırdı. “Gülü ve dikenini ile Avrupalı olunması” gerektiğine inanmış ve tüm hayatını bu ideali gerçekleştirme yönünde sarf ettiği çabalarla harcamış Abdullah Cevdet, tüm hayatı boyunca toplumsal değişim önerilerinde doktor olmanın etkileriyle hareket ettiğini gösterir tutum ve tavırlar sergilemiştir. Tepeden turnağa değiştirilmesi gerektiğine inandığı halkla ilgili görüşlerinde doktor-hasta ilişkilerini çağrıştırır karakteristik özellikler her zaman kendini açığa vurmuştur. Bu sadece genel anlamda halka bakış tarzında görülen bir özellik değil, aynı zamanda bir doktor olarak halkı tanınmasından da kaynaklanan bir özelliktir. Zira doktor olarak çalışmaları sırasında halkı yakından tanıma imkânı bulmuştur. Doktorluğu vesilesiyle yakından tanıma imkânı elde ettiği halkın, topyekûn batılılaşma idealine uygun olmayan bir halk olduğunu görmüştür. Bunun karşısında ciddi anlamda hayal kırıklığı yaşamış ve bu konuda yakınmalarını dile getirmekten ve yazmaktan geri durmamıştır. Bir yazısında zamanında büyük umutlar bağladığı halk için şunları ifade etmiştir: “*Susuyorlar, bir şey istemiyorlar, eziliyorlar bir şey bilmiyorlar. Hiçbir şey*

⁵³Metin Heper, Bürokratik Yönetim Geleneği, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık, Ankara 1974, s. 94.

bilmiyorlar. 'Halk ekmekten sonra en ziyade talim ve terbiyeye muhtaçtır' denilmiştir. Biz buna gayr-i kani ve halkın ekmekten daha evvel, daha ziyade talim ve terbiyeye muhtaç olduğuna kailiz [inanmışız]"⁵⁴. Ona göre bu halk ile Batılılaşma yoluna çıkılamazdı. Değişimin aktörü, bu halk olamazdı. Halkın yola çıkılmadan önce yola hazır hale getirilmesi ve eğitilmesi gerekiyordu. Bunu ise şöyle dile getirmiştir: "Bu memlekette hayat kadar mutena, belki hayattan daha ziyade mutena iki mesele var: Sıhhat-ı Umumiye, Maarif-i Umumiye..."⁵⁵. Ancak halkın eğitilmesini bekleyecek kadar da zaman olmadığını düşünüyordu. Zira "Batı medeniyeti" hızla ilerliyordu. Avrupa ile aramızdaki mesafe hızla açılıyordu. Bu sebeple öncelikle halkın bilgilendirilmesi gerekmektedir. Bunu gerçekleştirmenin yolu ise Avrupa'yı inşa eden fikirleri barındıran temel eserlerin Türkçeye aktarılmasından geçmekteydi:

Shakespeare, Schiller, Byron, Calderon, Goethe, Pouchkin, Voltaire, Rousseau, Milton... Tercüme edilmeli, tab edilmeli, tekrar tab edilmeli, neşr olunmalı, herkese okutturulmalı, ucuz satılmalı, sermayesine, masrafına verilmelidir. Uluv-i cenab, azimet-i ruh isar etmek şanlarından olan bütün hakimler, şairler, müdekkikler herkese takdim olunmalı, her evde, her kütüphanede bulundurulmalıdır⁵⁶.

Abdullah Cevdet'e göre halkın, Türkçeye aktarılan eserleri okuyup idrak edebilecek seviyeye gelebilmesi için halkın eğitimlerinin de planlanması gerekmektedir⁵⁷. Bu nedenle halkın özellikle kırsal bölgelerde yaşayan kesiminin (köylülerin) bilgi ve kültür düzeyinin artırılması ile özellikle ilgilenmiştir. "Müddet-i tedrisi üç dört aydan ibaret bir mekteb tesis olunsun, bu üç dört ay zarfında bir köylüce bilinmesi lazım ve köylüye anlatılması kabil olan malumat-ı ilmiye talim olunsun. Mesela hıfzısıhate, baytarlığa, usul-ü cedide-i ziraata, aşıcılığa ve bu gibi umur-ı nafiyaya müteallik ilmi malumat alınsın"⁵⁸. Bu amaçla "Köylü Bilgi Cemiyeti" adıyla bir cemiyet kurarak, halkın ihtiyaç duyduğu başta teknik ve zirai konulardaki kitapları anlaşılır ve basit şekilde yayınlama çabasına girişmiştir.

Abdullah Cevdet'e göre halkın eğitilmesi önemli olmakla birlikte, hedeflenen değişim, değişime inanmış ve ne yapacağını bilen bir "elit tabaka" ile gerçekleştirilmek zorundadır. O, toplumdaki değişimin

⁵⁴Abdullah Cevdet, İki Emel, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Matbaası, Mısır-el-Kahire, 1316, s. 19-20.

⁵⁵Abdullah Cevdet, "Yangın Var!", İctihad, No: 49, 1328, s. 1132.

⁵⁶Abdullah Cevdet, İki Emel, s. 9, 10.

⁵⁷Abdullah Cevdet, "Schiller'in Hayatı ve Eserleri", Bilgi Mecmuası, No: 3, 1329, s. 1362-1365.

⁵⁸Abdullah Cevdet, "Schiller'in Hayatı ve Eserleri", s. 1328.

gerçekleşebilmesi için toplumun biyolojik üstünlüğü olan bir “elit” kesim tarafından yönetilmesi gerektiği fikrini ileri sürerken en fazla etkilendiği isim ise Gustave Le Bon olmuştur. Le Bon’un sosyal psikoloji ile ilgili “*Les Lois Psychologiques de L'évolution des Peuples*” isimli eserini “Ruh’l Akvam”, “*La Psychologie des Foule*” isimli eserini ise “İlm-i Ruh-ı İçtimai” isimleriyle Türkçeye tercüme etmiştir. Sosyal Darwinist anlayışa mensup Le Bon’a göre⁵⁹ toplumun geleceğini inşa eden önemli kararları, elit grubun alması gereklidir. Sistemin işleyebilmesi için bahsi geçen elit grup, halkın isteklerini dinleyerek ona göre hareket ediyor gibi görünmelidir. Abdullah Cevdet’e göre her toplumda yaratılış itibarıyla üstün yetenekleri bireyler vardır. Bunların yeteneklerini açığa çıkarmak eğitimin görevidir. Eğitim yoluyla bu “elit”ler hem ortaya çıkarılır hem de daha da geliştirilirler. Bunlar değişimin lokomotifidirler.

Topyekûn batılılaşmadan yana olan ve bu kapsamda mevcuda ilişkin değiştirilmesi gereken bazı alan ve konularla ilgili görüşlerini özel başlıklar halinde detaylı bir şekilde sunan Abdullah Cevdet, Cumhuriyet dönemi “devrimleri” ile istediklerinin gerçekleştiğini görmüş ve bunun mutluluğuna sahip olmuştur. Örneğin saltanatın kaldırılması ile ilgili olarak “*saltanat hırsı ile öz evladını...kendi görüş önünde cellatlara boğduran, beş kardeşi bir günde parçalatan memsuhalar ocağı bir zulüm ve fesad müessesesinden Türkiye tathir etmek [temizlemek] ist[eni]iyor*”⁶⁰ demiştir. Hilafetin kaldırılması ile ilgili olarak da “*mukavvadan yapılmış bir bina gibi hak ile yeksan oluyor*”⁶¹ demiştir. Her iki konuyu da ele aldığı makalenin ismi ise dikkat çekicidir: “*Mustafa Kemal Paşa ve İlga-i Esaret*”. Abdullah Cevdet “devrimlerin” lideri Mustafa Kemal’e karşı hayranlık içindedir. Onun bu hayranlığı değişik vesilelerle de olsa büyük övgülere neden olmuştur. Hayallerini gerçek kılan lider olarak Mustafa Kemal’i üstelik daha sürecin başı sayılabilecek bir dönemde “*hakkında duyduğum hayraniyet ve takdiri yazmaya ne imkân-ı tam var ne de lüzum-ı kat’i: o kendi hayatına münevver azim ve iradesiyle bir kaside yazmıştır ki asırlarca mavzu-ı hayraniyet olacaktır... Mustafa Kemal’in bütün evsafıyla bir deha olduğunda şüphe yoktur*”⁶² diyerek dile getirmiştir. Onu zamanın peygamberi olarak nitelemiştir⁶³.

⁵⁹Gustave Le Bon, Ruh-ül Akvam. çev. Abdullah Cevdet, Matbaa-i İctihad, Mısır 1907, s. 15.

⁶⁰ Abdullah Cevdet, “Mustafa Kemal Paşa ve İlga-i Esaret”, İctihad, no: 187, 1925, s. 3708.

⁶¹ Abdullah Cevdet, “Mustafa Kemal Paşa ve İlga-i Esaret”, s. 3709.

⁶² Abdullah Cevdet, “Dumlupınar Gazi Mustafa Kemal Paşa”, İctihad, no: 170, 1924, s. 3429.

⁶³ Abdullah Cevdet, “Daima Daha ileri daha yüksek”, İctihad, no: 188, 1928, s. 3706.

Sonuç

“Türk modernleşmesi” veya “batılılaşması” olarak isimlendirilen süreç fikri, felsefi, siyasi, toplumsal, tarihsel, kültürel açıdan farklı birçok eşikten geçerek ve tüm bu kaynaklardan beslenerek bugüne gelmiştir. Hiç kuşku yok ki sürecin oluşumunda fikri-felsefi eşikler tüm diğerlerinin oluşumuna öncü ve temel konumundadır. Süreci şekillendirecek fikirler, anlayışlar, görüşler, inançlar, felsefeler değişimin mühendisleri konumundaki sivil ve asker bürokratlar, yazarlar, edebiyatçılar, gazeteciler tarafından detaylı bir şekilde konuşulmuş, yazılmış, tartışılmış ve böylelikle sürecin fikri referansları inşa olmuştur. Türkiye'nin batılılaşma sürecinin önemli bir kesimini oluşturan Osmanlı dönemi dikkate alındığında Mustafa Reşit Paşa, Şinasi, Namık Kemal, Celal Nuri, Ziya Gökalp, Abdullah Cevdet söz konusu değişim mühendislerinden sadece birkaçıdır.

Burada Türkiye'nin batılılaşma serüveninde fikri referanslardan önemli birisini teşkil eden Abdullah Cevdet'in batılılaşma istikametindeki değişimin kapsamı ve yöntemi ile ilgili görüşleri ele alınıp incelendi. Tanzimat'tan itibaren bireysel ve toplumsal açıdan baş döndürücü bir hızla yaşanmaya başlanan Batı modeline göre değişimin oluşturduğu veya açığa çıkardığı sorunlar üzerinden değişimin kapsamına ilişkin görüşler inşa olunurken, Abdullah Cevdet topyekûn batılılaşmayı hedefleyen görüşleriyle sürecin şekillenmesine önemli katkılar sunmuştur. Abdullah Cevdet, değişimin “topyekûn” nitelikte olması gerektiğini toplumsal, tarihsel gerekçelerle detaylı bir şekilde açıklamış ve bu görüşleriyle Osmanlı çağlarının son zamanlarında boy gösteren fikri ve toplumsal hareketlerden “baticılık”ın temellerini inşa etmiştir.

Abdullah Cevdet'in Türkiye'nin batılılaşma sürecine katkı sağladığı önemli konu başlıklarından bir diğerini ise değişimin yöntemi başlığı altında toplanabilecek görüş ve teklifleri oluşturmaktadır. Değişimin devrimsel mi yoksa evrimsel mi olması gerektiği konusunda Osmanlı'dan Cumhuriyet dönemine devreden görüş ve tartışmalar arasında Abdullah Cevdet'in görüşü değişimin devrimsel olması gerektiği yönündeki görüşlerin alt yapısını oluşturacak bir niteliğe sahiptir. Bu yönüyle de Cumhuriyet dönemi devrimlerinin fikri öncüsü olduğu rahatlıkla söylenebilir. Abdullah Cevdet, değişimin yöntemi konusundaki görüşleriyle “halkçılık” ideolojisinin de fikri temellerinin inşasında önemli roller üstlenmiştir.

Kaynakça

A. Afet İnan, M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları, Cumhuriyet yayınevi, İstanbul 1999.

Abdullah Cevdet, ‘Tesettür Meselesi’, İctihad, no: 29, 1327.

Abdullah Cevdet, “Büyük Hastalık”, İctihad, no. 117, 21 Ağustos 1330.

Abdullah Cevdet, “Cihan-ı İslam'a Dair”, İctihad, no: 347, 15 Haziran 1932.

Vatandaş, S. Vatandaş, C. (2023). Abdullah Cevdet'te Batılılaşmanın Kapsamı ve Yöntemi Sorunu. ABAD, 6(11), 3-29.

- Abdullah Cevdet, "Daima Daha ileri daha yüksek", İctihad, no: 188, 1928.
- Abdullah Cevdet, "Dilimle İkrar kalbimle tasdik ederim", İctihad, no: 82, 1329.
- Abdullah Cevdet, "Dumlupınar Gazi Mustafa Kemal Paşa", İctihad, no: 170, 1924.
- Abdullah Cevdet, "Fatih Sultan Mehmed", İctihad, no. 108, 29 Mayıs 1330.
- Abdullah Cevdet, "Herkes İçin Kimya", Musavver Cihan, No. 15, 27 Teşrin-i sâni 1307- 7 Cemaziyülevvel 1309.
- Abdullah Cevdet, "Humâmâ-yı İlham", Şehbâl, Samsun, 17 Teşrin-i evvel 1912.
- Abdullah Cevdet, "İnkılab Şah Ayini", İctihad, no: 114, 1330.
- Abdullah Cevdet, "Jul Sezar tercümesi, ifade-i mütercim", İctihad, no: 358, 1912.
- Abdullah Cevdet, "Kanun-ı Medeni Hakkında", İctihad, No: 205, Haziran 1926.
- Abdullah Cevdet, "Kastamonî'de Kurun-u Vusta", İctihad, no. 58, 14 Mart 1329.
- Abdullah Cevdet, "Latin Harfleri Hakkında", İctihad, no: 204, s. 3973.
- Abdullah Cevdet, "Mekteb Âlemi, Hayat Âlemi", Resimli Mekteb Âlemi, no. 4, 1 Eylül 1329.
- Abdullah Cevdet, "Meşhur Hâkim Gustave Le Bon'un Son Eseri", İctihad, no. 81, 21 Teşrin-isâni 1329.
- Abdullah Cevdet, "Mısır'da Necm-ül Terakkî-ül İslâmî Medresesi", İctihad, no. 1, Temmuz 1906.
- Abdullah Cevdet, "Mustafa Kemal Paşa ve İlga-i Esaret", İctihad, no: 187, 1925.
- Abdullah Cevdet, "Mutmain Değilim", İctihad, No: 52, 31 Kanunisani 1328.
- Abdullah Cevdet, "Rahib Jan Meslier", İctihad, no. 127, 30 Kânûn-i sâni 1330.
- Abdullah Cevdet, "Sahife-i Tenkid: Türk Bu Muharebeden Ne Kazanabilir", İctihad, no. 124, 11 Kânûn-i evvel 1330.
- Abdullah Cevdet, "Schiller'in Hayatı ve Eserleri", Bilgi Mecmuası, No: 3, 1329.
- Abdullah Cevdet, "Şahzâde Mecid Efendi Hazretleriyle Mülakat", İctihad, no: 57, 7 Mart 1329.
- Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet", İctihad, no: 89, 1329.
- Abdullah Cevdet, "Tarihten Bir Sahife-i Hünin: Saint-Barthelemy", İctihad, no: 147, 15 Nisan 1922.
- Abdullah Cevdet, "Tengriye ilk defa Türkçe Söyleyen İmam", İctihad, no: 206, 1926.
- Abdullah Cevdet, "Yangın Var!", İctihad, No: 49, 1328.
- Abdullah Cevdet, "Yaşamak Korkusu", İctihad, No: 35, 15 Teşrin-i Sani-1327.
- Abdullah Cevdet, Bir Hutbe Hemşehrilerime, Matbaa-i İctihad, Mısır 1909.
- Abdullah Cevdet, Fünun ve Felsefe ve Felsefe Sanihaları, İctihad, no. 46, 1 Mayıs 1328.
- Abdullah Cevdet, Hadd-i te'dib, Ahmed Rıza Beye açık mektup, Matbaa-i İctihad, İstanbul 1912.
- Abdullah Cevdet, İki Emel, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Matbaası, Mısır-el-Kahire, 1316.
- Abdullah Cevdet, Teşrifat ve Adab-ı Muaşeret Rehberi, Matbaa-i İctihad, İstanbul 1329.
- Abdullah Djevdet, "Une Profession de Foi", İctihad, no. 6, Mayıs 1905.
- Bir Kürd [Abdullah Cevdet], "Bir Muhavere", Sada-yı Millet, no. 6, 10 Nisan 1898 -18 Zilkade 1315.

Vatandaş, S. Vatandaş, C. (2023). Abdullah Cevdet'te Batılılaşmanın Kapsamı ve Yöntemi Sorunu. ABAD, 6(11), 3-29.

- LÂTİFE, F., "İçtihad'daki Hezeyanlar", Sebil'ür-Reşad, Aded: 281, 16 Kânûn-isânî 1329-2 Rebiy'ülevvel 1332.
- LE BON, Gustave, Ruh-ül Akvam. çev. Abdullah Cevdet, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1907.
- TEMÖ, İbrahim, İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları, yayına hazırlayan: Hakan Aydoğan, Arba Yayınları, İstanbul 2000.
- BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı, Halkın Evi, Ulus Basımevi, Ankara 1950.
- BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı, Türk'e Doğru, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1972.
- BUCHNER, Ludwig, Goril, çev. Abdullah Cevdet, Matbaa-i Vilâyet, Ma'muret-el-Azîz, 1311.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981.
- MURAD, Mehmed, Mücadele-i Milliye, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1324.
- HEPER, Metin, Bürokratik Yönetim Geleneği, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık, Ankara 1974.
- DURAK, Muhammet İslam, Bilim ve Modernleşme Perspektifinde Bir Osmanlı Entelektüeli: Doktor Abdullah Cevdet, Yüksek Lisans Tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu, 2019.
- GÜNDÜZ, Mustafa, İçtihad'ın İçtihadı, Lotus Yayınları, İstanbul 2008.
- AKI, Niyazi, Türk Tiyatro Edebiyatı Tarihi I, Dergâh Yayınları, İstanbul 1989.
- DOZY, Pieter, Tarih-i İslamiyet, Çev. Abdullah Cevdet, İstanbul 1908.
- MARDİN, Şerif, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908, İletişim Yayınları, İstanbul 1983.
- İŞİK, Vahdettin, II. Meşrutiyet Dönemi Türk Düşüncesinde Doğu ve Batı Algısı: İctihad ve Sırat-ı Müstakim Dergileri Örneği, Doktora Tezi, İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul, 2018.